

INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDA QANDOLATCHILIK TERMINLARINING MA'NO MUNOSABATLARI: LINGVISTIK MAYDON VA QIYOSIY SEMANTIKA

Salimova Shahnoza Nurillo qizi

Termiz iqtisodiyot va servis universiteti magistranti

Ilmiy rahbar: f.f.f.d.(PhD) dots Shukurova Bahora Boltayevna

Annotatsiya. Ushbu maqolada qandolatchilik sohasiga oid terminlarning ingliz va o'zbek tillarida qanday ma'no munosabatlari (giponimiya–giperonimiya, meronimiya, sinonimiya, antonimiya, polisemiya, metonimik bog'lanish) orqali tarmoqlanishi qiyosiy asosda yoritiladi. Tadqiqot terminlar “ro'yxati”dan ko'ra terminlar “tizimi” muhimroq ekanini ko'rsatadi: bir atama boshqa atamalar bilan qanday aloqaga kirishi uning amaliy talqinini belgilaydi. Natijalar shuni ko'rsatadiki, inglizcha qandolatchilik leksikasida jarayon va tekstura bilan bog'liq nomlash (whip, fold, temper; creamy, flaky, chewy) juda detal, o'zbekcha tizimda esa mahsulot turi va umumiy texnologik bosqichlar ko'proq “yadro” rolida turadi; shu farq tarjima va kasbiy ta'limda “soxta moslik”lar paydo bo'lishiga sabab bo'ladi. Muhokamada ikkala til uchun umumiy bo'lgan semantik munosabatlar modeli taklif qilinadi va minimal amaliy yechimlar (taglash, definitsiya standarti, ikki pog'onali termin) tavsiya etiladi.

Kalit so'zlar: qandolatchilik terminlari, ma'no munosabati, giponimiya, meronimiya, polisemiya, sinonimiya, qiyosiy semantika, terminologik maydon, tarjima, definitsiya.

Kirish. Qandolatchilik atamalari kundalik tilda ham ishlatiladi, biroq ishlab chiqarish, retseptura, sanitariya talablari va sifat nazoratida ular mutlaqo “kasbiy” mazmun kasb etadi. Aynan shu nuqtada semantik munosabatlar muammosi keskinlashadi: atama nimani bildirishi emas, u boshqa atamalar bilan qanday bog'langanligi (qaysi turkumga kirishi, nimaning qismi bo'lishi, nimalar bilan almashtirilishi, qaysi vaziyatda boshqa ma'noga o'tishi) amaliy xatolarni yoki aniqlikni belgilaydi. Masalan, ingliz tilida “icing” va “glaze” ayrim kontekstlarda yaqin ko'rinsa-da, texnologik vazifa va zichlik bo'yicha farqlanadi; o'zbek tilida esa “krem”, “glazur”, “qoplama” kabi birliklar ba'zan bir-birini “bosib ketadi” va natijada matnda aniqlik yo'qoladi. Demak, qandolatchilik terminologiyasini o'rganishda semantik tarmoqni ko'rish — asosiy didaktik talab.

Ushbu maqolaning maqsadi: ingliz va o'zbek tillarida qandolatchilik terminlari orasidagi ma'no munosabatlarini tiplashtirish, har bir munosabat turining amaliy oqibatini ko'rsatish hamda tarjima/ta'lim/standartlashuv uchun ishlaydigan konseptual model taklif etish. Tadqiqot savollari: qandolatchilik terminlari qaysi munosabatlar orqali “maydon” hosil qiladi? Qaysi munosabatlar ikki tilda mos, qaysilari tizimiy farq sababli ajraladi? Ko'pma'nolilik va sinonimiya qaysi nuqtalarda xavfli? Eng kichik me'yorlashtirish qoidasi qanday bo'lishi kerak?

Metodologiya. Tadqiqot qiyosiy-semantik va terminologik yondashuvda olib borildi. Ish uch bosqichdan tashkil topdi. Birinchi bosqichda qandolatchilik leksikasi ichidan “tizim quruvchi” terminlar tanlandi: mahsulot turlari (cake, pastry, biscuit; pishiriq, pechenye, tort), tarkibiy komponentlar (flour, sugar, butter; un, shakar, yog‘), jarayonlar (whisk, knead, bake; ko‘pirtirish, qorish, pishirish), bezash elementlari (frosting, filling; krem, nachinka), sifat–tekstura belgilari (crisp, moist; qarsildoq, nam). Ikkinchi bosqichda har bir terminning munosabatlari 6 tip bo‘yicha kodlandi: (1) tur–jins (giponimiya), (2) qism–butun (meronimiya), (3) yaqin ma’nodlilik (sinonimiya), (4) qarama-qarshilik (antonimiya), (5) ko‘p ma’nodlilik (polisemiya), (6) nomlash ko‘chishi (metonimiya/metafora). Uchinchi bosqichda qiyosiy tahlil qilindi: bir munosabat turi bir tilda kuchli, ikkinchisida esa “tarqalgan” yoki “birlashgan” holatda keladigan nuqtalar ajratildi.

Natijalar. 1) Giponimiya (tur–jins) munosabati. Qandolatchilik terminologiyasida eng asosiy ierarxiya “umumiy mahsulot”dan “aniq variant”ga o‘tadi. Inglizcha tizim ko‘pincha katta daraxt hosil qiladi: dessert → cake → sponge cake / cheesecake / fruit cake kabi. O‘zbekcha qatlamda “pishiriq”, “tort”, “shirinlik” kabi yirik tugunlar mavjud, lekin ayrim mayda turlar nomi o‘zlashma yoki regional variant orqali kelgani uchun ierarxiya ba‘zan izchil ko‘rinmaydi. Amaliy oqibat: ingliz matnini o‘zbekchaga o‘girayotganda “genus” darajasini noto‘g‘ri tanlash (masalan, cake’ni doim tort qilish) texnologik farqni yo‘qotadi. Shuning uchun giponimik moslikda uch pog‘ona tavsiya etiladi: yuqori sinf (shirinlik) → mahsulot turi (tort/pishiriq) → aniq ko‘rinish (masalan, “biskvitli tort”, “pishloqli tort”).

2. Meronimiya (qism–butun) munosabati. Bu munosabat retseptura va texnologik karta uchun tanqidiy. Ingliz tilida component leksikasi juda “bo‘laklangan”: batter, dough, filling, topping, crumb, glaze, syrup – barchasi “butun mahsulot”ning funksional qismlari sifatida nomlangan. O‘zbek tilida ham “xamir”, “krem”, “nachinka”, “qoplama”, “sirop” bor, ammo ayrim hollarda bitta so‘z bir nechta rol ni yopishi mumkin (masalan, “krem” ba‘zan filling ham, topping ham bo‘lib ketadi). Natija: meronimik aniq ajratish bo‘lmasa, ishlab chiqarish talqini buziladi. Minimal yechim: o‘zbek matnida “funksiya yorlig‘i” qo‘shish (krem – ichki qatlam uchun / ustki bezak uchun) yoki inglizcha termin bilan birga qisqa izoh keltirish.

3. Sinonimiya va variantlilik. Kasbiy sohada mutlaq sinonim deyarli bo‘lmaydi; ko‘pincha “yaqin” birliklar registr, zichlik, texnologiya yoki mahsulot turiga ko‘ra farqlanadi. Inglizchada frosting–icing, glaze–coating, biscuit–cookie kabi juftliklar aynan shunday. O‘zbekchada esa “qoplama–glazur”, “nachinka–to‘ldirma”, “pechenye–biskvit” kabi qatorlar mavjud bo‘lib, ularning ayrimlari bir-birini siqib chiqaradi. Amaliy xulosa: lug‘at yoki o‘quv qo‘llanmada “sinonim” deb berish o‘rniga “qo‘llanish sharti” bilan berish kerak: qaysi biri umumiy, qaysi biri maxsus; qaysi biri xalqona, qaysi biri texnologik.

4. Antonimiya (qarama-qarshi ma'no). Qandolatchilik terminologiyasida antonimiya ko'pincha sifat va jarayonlarda ishlaydi: soft–hard, moist–dry, baked–unbaked; yumshoq–qattiq, nam–quruq, pishgan–xom. Ingliz tilida texture descriptorlari juda ko'p va differensial: chewy, crispy, crunchy, flaky, gooey. O'zbek tilida ham bularning ekvivalentlari bor, lekin ko'pincha “keng” sifatlar bilan cheklanadi (qarsildoq, yumshoq, yopishqoq, qatlamli). Natija: tarjimada antonimik juftliklar to'g'ri tanlanmasa, sifat nazorati talabi noto'g'ri tushuniladi. Shuning uchun texnologik matnda umumiy sifat bilan kifoyalanmay, zarur bo'lsa qo'shimcha aniqlovchi (masalan, “qarsildoq, ammo mo'rt”) berish kerak.

5. Polisemiya (ko'p ma'nolilik). Bu eng xavfli qatlam, chunki bir so'z turli vaziyatda boshqa referentga ko'chadi. Inglizchada “cream” umumiy ma'noda sut mahsuloti ham, krem teksturali massa ham bo'lishi mumkin; “batter” ba'zan suyuq xamir, ba'zan jarayon natijasi. O'zbekchada “krem” ham shunga o'xshash: ingredient sifatida ham, bezak materiali sifatida ham ishlatiladi. Polisemiya ishlab chiqarishda chalkashlik tug'diradi, chunki retseptura “xomashyo” va “yarim tayyor”ni qat'iy farqlashi kerak. Minimal standart: har polisemik termin uchun definitsiya ikki qismlig bo'lsin: (a) soha ichidagi ma'no, (b) retseptura roli (ingredient/yarim tayyor/bezak).

6. Metonimik va metaforik bog'lanishlar. Qandolatchilikda nomlar ko'pincha shakl, rang, ijtimoiy odat yoki kelib chiqish bilan ataladi: “Napoleon”, “Brownie”, “Eclair”; o'zbek muhitida ham “asal tort”, “yong'oqli pishiriq”, “qush tili” singari obrazli nomlashlar uchraydi. Bu yerda munosabat “nom–tarkib” yoki “nom–shakl” orqali quriladi. Qiyosiy jihat: inglizcha madaniy nomlar ko'pincha o'zbekchada to'g'ridan-to'g'ri ko'chadi (o'zlashma), biroq ularning ichki motivatsiyasi yo'qoladi; o'zbekcha obrazli nomlar esa inglizchaga o'tganda literal tarjimada g'alati eshitalishi mumkin. Shuning uchun metonimik nomlar bilan ishlashda “transliteratsiya + izoh” strategiyasi ko'pincha eng xavfsiz.

Muhokama. Olingan natijalar shuni ko'rsatadiki, qandolatchilik terminlari ma'no munosabatlari bo'yicha “ko'p qavatli tarmoq” hosil qiladi va bu tarmoq ikki tilda bir xil zichlikda emas. Ingliz tilida tekstura, jarayon va komponentlar bo'yicha mikrofarqlanish juda kuchli; o'zbek tilida esa ko'p hollarda umumiyroq atamalar markazda turadi, mayda farqlar izoh bilan beriladi yoki o'zlashmalar orqali kiradi. Bu tipologik farq uchta riskni tug'diradi.

Birinchi risk: giponimik daraja xatosi. Umumiy so'z bilan tarjima qilish texnologik farqni o'chiradi, juda tor so'z bilan tarjima qilish esa noto'g'ri aniqlik beradi. Yechim: uch pog'onali ierarxiya va definitsiyaga tayangan holda moslik tanlash.

Ikkinchi risk: meronimik funksiyani yo'qotish. “Krem”ni hamma joyda “cream” deb qo'yish yoki aksincha, “filling”ni “krem” qilish mahsulot konstruksiyasini noto'g'ri talqin qildiradi. Yechim: komponent rolini (ichki qatlam/ustki qatlam/qoplama) termin bilan birga majburiy belgilash.

Uchinchi risk: polisemiyanı “sinonim” bilan adashtirish. Bir soʻzning ikki maʼnosi borligini koʻrmas, uni boshqa soʻz bilan almashtirish retseptni buzadi. Yechim: polisemik birliklar uchun “kontekst belgilari” roʻyxati tuzish (masalan, ingredient birliklari bilan kelsa — xomashyo, bezash feʼllari bilan kelsa — dekor materialı).

Didaktik jihatdan eng tejamkor mexanizm shunday: talabalarga terminlarnı yodlatishdan oldin “munosabat xaritasi”ni oʻrgatish. Yaʼni har bir yangi atama kamida uchta bogʻlanish bilan kiritsin: uning giperonimi, uning tipik qismi yoki komponenti, va unga yaqin, lekin aynan bir xil boʻlmagan qoʻshnisi (near-synonym). Shunda oʻquvchi terminni nafaqat biladi, balki tizim ichida joylashtira oladi.

Xulosa. Qandolatchilik terminlarining maʼno munosabatlari ingliz va oʻzbek tillarida umumiy tiplar boʻyicha mos tushadi (tur–jins, qism–butun, yaqinlik, qarama-qarshilik, koʻp maʼnolilik, koʻchma nomlash), biroq munosabatlarning “zichligi” va “nozikliги” tilda turlicha. Ingliz tizimi koʻproq mikrofarqlangan (komponent va tekstura), oʻzbek tizimi esa koʻpincha yirik tugunli va izohga tayanadi; oʻzlashmalar bu farqni qisman yopadi, lekin variantlilikni kuchaytiradi. Amaliy tavsiyalar: giponimik pogʻonani aniq belgilash, meronimik rolni yorliqlash, polisemik terminlar uchun ikki qismli definitya berish, yaqin birliklarnı “sinonim” emas, “qoʻllanish sohasi” bilan ajratish. Shu yondashuv tarjima aniqligini oshiradi, kasbiy taʼlimda tushunmovchilikni kamaytiradi va terminologik resurs yaratishda tizimlilikni taʼminlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. Lyons J. Semantics. Cambridge: Cambridge University Press. 1977.
2. Cruse D. A. Lexical Semantics. Cambridge: Cambridge University Press. 1986.
3. Wüster E. Einführung in die allgemeine Terminologielehre und terminologische Lexikographie. Bonn: Romanistischer Verlag. 1979.
4. Jackson H., Zé Amvela E. Words, Meaning and Vocabulary: An Introduction to Modern English Lexicology. London: Continuum. 2007.
5. Oʻzbek tili leksikologiyasi va terminologiyasi boʻyicha darslik hamda oʻquv qoʻllanmalar majmuasi. Toshkent. 2000–2024.
6. Bahramovna, Y. S. (2022). Etymological And Semantic Analysis Of Clothing Names In Different Systemic Languages. Web Of Scientist: International Scientific Research, 83-88.
7. Bahromovna, Y. S. (2021). Thematic Division of Clothing Names in English and Uzbek. European Journal Of Innovation In Nonformal Education, 1(2), 61-62.